

ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

ДЗЕЯСЛОЎ – часціна мовы, якая абазначае дзеянне ці стан прадмета як працэс і выражае яго ў граматычных катэгорыях трывання, стану, асобы, ладу, часу.

Дзеяслоў мае граматычныя катэгорыі стану, трывання, ладу, часу, асобы, ліку, роду. Ён мае таксама складаную сістэму формаў. Формы дзеяслова падзяляюцца на спрагальныя і неспрагальныя. Спрагальныя формы змяняюцца па асобах, ліках, ладах, часах (а ў прошлым часе – і па родах). Неспрагальныя формы – інфінітыў і дзеепрыслоўе.

Сінтаксічная роля дзеяслоўных формаў неаднолькавая. Асабовыя (спрагальныя) формы ў сказе заўсёды выказнікі (таму іх яшчэ называюць прэдыкатыўнымі): *Лес супакойвае, разганяе трывогу, нервознасць* (І.Шамякін). *Сонца забегла за хмурынку і знікла зусім* (С.Грахоўскі). Інфінітыў можа быць любым членам сказа.

Агульная характэрная сінтаксічная прымета ўсіх дзеяслоўных формаў – здольнасць кіраваць скланяльнымі часцінамі мовы, якія выступаюць у ролі дапаўнення ці акалічнасці: *прывезці з горада, прывязі з горада, прывезены з горада.*

АСНОВЫ ДЗЕЯСЛОВА

Аснова інфінітыва вызначаецца шляхам аддзялення суфіксаў *-ць, -ці, -чы*: *спява-ць, вез-ці, бег-чы*. Яна супадае з асновай прошлага часу дзеяслова, якая вызначаецца аддзяленнем суфікса прошлага часу: *збіра-ць – збіра-ў, чыта-ць – чыта-ў*. Аднак у асобных дзеясловах асновы інфінітыва і прошлага часу адрозніваюцца: *вес-ці – вяд-уць – вё-ў, ся-чы – сям-уць – сек*.

Аснова цяперашняга часу (будучага простага – у дзеясловах закончанага трывання) вызначаецца шляхам аддзялення канчаткаў 3-й асобы множнага ліку ў форме цяперашняга (ці будучага простага) часу: *піш-уць, пол'-уць, мыі-уць, купаі-...-ца*.

Усе дзеясловы ў залежнасці ад характару накіраванасці, пераходу абазначанага імі дзеяння на аб'ект падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

ПЕРАХОДНЫЯ дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана, пераходзіць на аб'ект. Дапаўненне пры пераходных дзеясловах называецца *прамым аб'ектам*.

НЕПЕРАХОДНЫМІ называюцца дзеясловы, якія не могуць мець пры сабе прамога дапаўнення ў форме вінавальнага склону без прыназоўніка (дзеянне не пераходзіць на аб'ект): *сядзець, дзейнічаць, адпачываць, ехаць, сінець, сохнуць, плакаць, расці, цвісці*. Непераходныя дзеясловы звычайна абазначаюць стан і рух суб'екта.

ПРАМЫ АБ'ЕКТ пры пераходных дзеясловах можа быць выражаны:

- дапаўненнем у форме вінавальнага склону без прыназоўніка: *араць поле, жаць жыта.*
- формай роднага склону, калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўе: *не здаваў экзаменаў, не чытаў кнігі;*
- формай роднага склону назоўніка пры дзеясловах *браць, даць, прасіць* і падобных, калі «бярэцца, даецца і г. д. на час» (аб'ект часовага карыстання): *вазьмі нажа, дай ручкі, напращу сшытка.*
- назоўнікам у родным склоне, калі прамым аб'ектам выступае не ўвесь прадмет, а толькі частка: *прывесці вады, нарэзаць хлеба.*

ЗВАРОТНЫЯ дзеясловы — гэтыя дзеясловы з
постфіксам *-ся(-ца, -цца)*.
Дзеясловы без гэтых постфіксаў —
НЕЗВАРОТНЫЯ.

Асноўная граматычная функцыя *-ся* — фармальна
выражаць агульнае значэнне непераходнасці. Таму
ўсе зваротныя дзеясловы непераходныя.

Катэгорыя **СТАНУ** паказвае адносіны паміж суб'ектам (утваральнікам дзеяння), дзеяннем і аб'ектам, выражаючы гэты ў формах дзеяслова і ў сінтаксічнай канструкцыі.

НЕЗАЛЕЖНЫ стан паказвае, што дзеянне ўтварае суб'ект, які ў сказе з'яўляецца дзейнікам: *Архітэктар праектуе школу. Аўтар дапрацоўвае рукапіс.* Канструкцыі з дзеясловамі незалежнага стану называюць **актыўнымі**.

ЗАЛЕЖНЫ стан паказвае дзеянне як залежнае ад іншай асобы, прадмета, які ў сказе з'яўляецца дзейнікам, а суб'ект выступае дапаўненнем у творным склоне. Такі творны называецца творным дзейнага прадмета (**творным суб'екта**): *Школа праектуецца архітэктарам. Рукапіс дапрацоўваецца аўтарам.* Такія канструкцыі называюць **пасіўнымі**.

ТРЫВАННЕ дзеяслова – граматычная катэгорыя, якая паказвае на адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці. Выдзяляюцца два трыванні: незакончанае і закончанае.

Дзеясловы **НЕЗАКОНЧАНАГА** трывання абазначаюць працягласць, развіццё, паўтаральнасць дзеянняў, не паказваючы на іх мяжу: *плыць, спяваць, будаваць, ісці*.

Дзеясловы **ЗАКОНЧАНАГА** трывання абазначаюць дзеянні, якія паказваюць на іх мяжу, вынік, закончанасць: *паплыць, заспяваць, узараць, пабудаваць, прыйсці, выкаваць, змалаціць, стукнуць*.

Катэгорыя ЛАДУ абазначае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да рэчаіснасці. Яна можа паказваць дзеянне як рэальнае ў цяперашнім, прошлым ці будучым часе або як нерэальнае – пажаданае, неабходнае, магчымае. У сучаснай беларускай мове вылучаюцца тры лады: абвесны, загадны і ўмоўны.

АБВЕСНЫ лад выражае сцвярджэнне ці адмаўленне дзеяння, якое рэальна працякае ў цяперашнім, прошлым ці будучым часе: *Прыішоў жадааны час спаткання* (Якуб Колас).

ЗАГАДНЫ лад паказвае, што асоба пабуджае каго-небудзь выканаць дзеянне. Пабуджэнне можа абазначаць загад, патрабаванне, прапанову, заклік, парад, просьбу і адносіцца не толькі да якой-небудзь асобы, але і да неадусаўлёных прадметаў, якія ўяўляюцца як адушаўлёныя: *Няхай у ясным небе цішыня заўсёды цішынёю застаецца* (С.Грахоўскі).

УМОЎНЫ лад абазначае дзеянне, якое ўяўляецца як пажаданае ці магчымае. Ажыццяўленне такога дзеяння залежыць ад пэўных умоў.

Умоўны лад мае аналітычную форму. Ён выражаецца дзеясловам у форме прошлага часу і часціцай *бы* (*б*). Месца гэтай часціцы ў сказе рознае: яна можа знаходзіцца пры дзеяслове ці пры іншых словах: *Я Чорнае мора зялёным назваў бы, як толькі заціхнуць і бура, і шторм* (С. Грахоўскі).

Катэгорыя ЧАСУ выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Гэту катэгорыю маюць толькі дзеясловы абвеснага ладу. Адрозніваюць формы цяперашняга, прошлага і будучага часу.

ЦЯПЕРАШНІ час паказвае, што дзеянне, выражанае дзеясловам, супадае з момантам гутаркі: *Шуміць вецер з кронамі, абтрасае сон, пахаджае промнямі сонца ля вакон* (Л.Геніюш). Формы цяперашняга часу абазначаюць: дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі, дзеянне пастаяннае або дзеянне, характэрнае для пэўнага прадмета.

Формы цяперашняга часу могуць ужывацца са значэннем прошлага (цяперашні гістарычны): *Бывала, пострыжні направіць, на шчупакоў нясе і ставіць* (Я.Колас).

Цяперашні час можа ўжывацца і са значэннем будучага: *Праз два гады канчаю інстытут.*

БУДУЧЫ ЧАС выражае дзеянне, якое будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі: *Жывеш і будзеш жыць ты, песня матчына, пакуль народа сэрца будзе біцца!* (Н. Гілевіч).

Існуюць формы будучага простага (сінтэтычныя) і будучага складанага (аналітычныя) часу: *пабудуеце, пабудуюць, будзе працаваць;* *будзем працаваць.*

ПРОШЛЫ ЧАС абазначае дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі: *Мы секлі лес, часалі шпалы, калолі тоўстыя камлі і к дваццаці гадам нямала ўжо зрабілі на зямлі* (С.Грахоўскі).

Прошлы час дзеяслова ўтвараецца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфікса -л-(-ў) і адпаведных канчаткаў.

Катэгорыя АСОБЫ паказвае на адносіны дзеяння і яго ўтваральніка да таго, хто гаворыць. Утваральнікам дзеяння можа быць асоба, якая гаворыць, яе суразмоўца або той, хто не ўдзельнічае ў размове. У залежнасці ад гэтага выдзяляюцца тры асобы дзеяслова: 1-я, 2-я і 3-я.

Сістэма формаў, якая абслугоўвае ўласна катэгорыю асобы, складаецца з трох формаў адзіночнага і трох формаў множнага ліку ў абвесным ладзе. У загадным ладзе маецца пяць формаў: дзве формы адзіночнага ліку і тры формы множнага ліку.

Формы прошлага часу абвеснага ладу і формы ўмоўнага ладу не маюць паказчыкаў асобы, пры іх такімі паказчыкамі могуць быць асабовыя займеннікі або назоўнікі: *ты чытаў (бы), ён чытаў (бы), рабочыя пабудавалі (б).*

БЕЗАСАБОВЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ абазначаюць дзеянне, якое адбываецца як бы само па сабе, без дзеючай асобы або прадмета. Яны з'яўляюцца выказнікам у неасабовых сказах, у якіх няма дзейніка: *У той год з вясны вельмі дажджыла* (Б.Сачанка).

Безасабовыя дзеясловы пераважна абазначаюць:

- > з'явы прыроды: *вечарэе, днее, світае, марозіць, змяркаецца;*
- > фізічны і псіхічны стан чалавека ці іншай жывой істоты: *нездаровіцца, калоціць, нядужыцца, дыхаецца, працуецца, верыцца, думаецца, жадаецца;*
- > магчымасць, неабходнасць дзеяння і г. д.: *прышлося (лічыцца), спатрэбіцца (праверыць), па часлівіцца (прыехаць), трапляецца (паглядзець);*
- > дзеянне невядомай або стыхійнай сілы: *нясе, шанцуе, цягне, замяло (снегам), зацэрушыла (лісцем).*

СПРАЖЭННЕ – гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім часе абвеснага ладу. У залежнасці ад канчаткаў формаў цяперашняга часу ўсе дзеясловы падзяляюцца на два спражэнні – першае і другое. У 1-й асобе адзіночнага ліку канчаткі дзеясловаў абодвух спражэнняў супадаюць, а ў астатніх асобах дзеясловы I і II спражэнняў маюць розныя канчаткі.

РОЗНАСПРАГАЛЬНЫМІ традыцыйна называюць дзеясловы *бегчы, даць, есці* і вытворныя ад іх, якія ў адных формах маюць канчаткі, уласцівыя I спражэнню, у другіх – канчаткі, уласцівыя II спражэнню, або спецыфічныя канчаткі.

Да II спражэння адносяцца дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца:

> на *-іць(-ыць)*, дзе *-і-(-ы-)* суфікс: *бяліць, мясіць, касіць*.
Аднаскладовыя дзеясловы тыпу *біць, віць, крыць, ліць, мыць, піць*, якія заканчваюцца ў інфінітыве на *-ць* і ў якіх *-і-(-ы-)* не з'яўляецца суфіксам, адносяцца да I спражэння;
> *-ець(-эць)*, калі *-е-(-э-)* не захоўваецца ў 1-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу: *глядзець (гляджу), ляцець, цярпець, сядзець, гарэць* (выключэнне – дзеяслоў *хацець*).

> Да II спражэння таксама адносяцца дзеясловы *гнаць, належаць, спаць, стаяць, баяцца*.

Усе астатнія дзеясловы належаць да I спражэння.